

Slottekst Utopie van de vrije markt

Maieutiek november 2020

Inleiding

Als basis voor deze colleges gebruik ik het boek van Achterhuis *De Utopie van de vrije markt* dat in 2010 verscheen. Gaandeweg de tien jaar na dit boek is er meer en meer kritiek op de vrije markt gekomen. Sommigen zien de Corona pandemie van dit moment als een breekpunt met alles wat met die vrije markt samenhangt. Zelf ben ik geneigd om dit tijdperk weliswaar als een kantelmoment in de geschiedenis te zien, maar dat maakt het vooral nodig om een stap terug te doen en na te denken wat die vrije markt eigenlijk is en is geweest. Reflectie op wat er gebeurd is, geeft richting aan een toekomst die nog in het geheel niet vaststaat.

In deze slottekst komen de volgende vragen aan de orde;

1. Wat is er utopisch aan de vrije markt?
2. Hoe ziet de utopie van Rand er uit?
3. Welke aannames heeft de vrije markt utopie?
4. Wat werd er gefalsifieerd in de reëel bestaande vrije markten?
5. Het probleem van de kritiek en de alternatieven

1

Alvorens die vragen te beantwoorden, is het goed om duidelijk te maken waarom ik vind dat het belangrijk is om de vrije markt (ook) te analyseren vanuit een filosofisch perspectief. Het vrije markt idee was ooit een oplossing die volgens filosofen zou zorgen voor grote morele winst; het zou betrouwbaarheid aanwakkeren, mensen gelijk maken aan elkaar, de emancipatie bevorderen en een rationele mensheid in staat stellen om vrije rationele en dus goede keuzes te maken. Het zou ruimte geven aan meritocratie, innovatie. De vrije markt zou mensen in staat stellen om cultuur te ontwikkelen, in plaats van verward te zijn in een voortdurende strijd om het bestaan. Het zijn vooral verlichtingsfilosofen die hoge verwachtingen hebben ten aanzien van de markt. Natuurlijk spreken zij niet over eenzelfde markt als waar wij mee te maken hebben en dat maakt het zo moeilijk om te zien waar de problemen zitten. Maar het is bijzonder om te merken dat het rijtje voordelen van de vrije markt nu door bijna niemand meer zou worden beaamd. Hoe kan dat? Wat is er misgegaan?

Daarmee zeg ik niet dat we de vrije markt verwerpen moeten. Slechts verwerpen maakt het onmogelijk om te begrijpen waardoor een ooit zo gekoesterd idee zo kan ontsporen tot iets wat zelfs de grootste voorstanders doet verzuchten dat een overheid de rafelranden van de vrije markt moet aanpakken¹. Reflectie zou zicht moeten bieden op de vraag waar en wanneer een model, waar zoveel van verwacht wordt, utopisch is of wordt. Immers het utopische ontsporen vindt niet alleen in de vrije markt plaats, ook fascisme en sommige vormen van communisme waren utopisch en gewelddadig, zij zijn alleen eerder als zodanig ontmaskerd.

---

¹ Conceptverkiezingsprogramma van de VVD 2020

1 Wat is er utopisch aan de vrije markt?

“De vrije markt is het wereldwijde systeem waarin ondernemingen en privé-personen goederen en diensten kunnen ontwikkelen en aanbieden aan elkaar. Daarbij kunnen ze vrije keuzes maken en beschikken zij over productiemiddelen, koopkracht en rationaliteit zodat zij tot onderlinge transacties kunnen komen, waarbij de prijs primair wordt bepaald door de verhouding van vraag en aanbod.”²

Rand schrijft haar objectivistische visie op de vrije markt met een aantal aannames³;

- Haar metafysica = de natuur. Daaruit leidt ze af dat alles draait om feiten die rechtstreeks zijn wat de natuur dicteert,
- Haar epistemologie= verstand. Alles in de wereld is logisch afleidbaar en mensen kunnen die logica volgen als ze hun verstand gebruiken.
- Haar ethiek= egoïsme. Dat wil zeggen mensen handelen uit eigenbelang. Altruïsme is in haar ogen een onnatuurlijk kwaad.
- Het systeem= kapitalisme van de vrije markt. Dat is de enige manier om de besten boven te laten komen, in een samenleving die daar als geheel van profiteert.

Het woord Utopia wordt voor het eerst gebruikt door More in 1516 in een tekst waarbij het hem niet gaat om een reëel bestaand of reëel te doen ontstaan land. Toch is het vooral in de context van een praktische uitvoering dat het begrip utopie als een gevaar beschreven wordt. Het reëel bestaande communisme, het Derde Rijk en Nueva Germania zijn allemaal voorbeelden van grote en kleine utopieën die mensen in de wereld willen brengen. Wat zijn de kenmerken van een utopie?

1. Centraal staat het idee dat, wanneer de maatschappij zoals die is op zijn beloop wordt gelaten, de dystopie intreedt. Dat wil zeggen dat tendensen uit het hier en nu worden uitgelicht en van een toekomst worden voorzien, waarin de maatschappij in toenemende mate ontwricht raakt. Om dat te voorkomen moet er heftig worden ingegrepen.
2. De toekomst is maakbaar.
3. De weg naar de utopie leidt eerst tot problemen of een groter lijden, maar het eindresultaat (de gerealiseerde utopie) zal zo goed zijn dat deze tussenfase de moeite waard zal blijken te zijn.
4. Een belangrijk element is dat iedereen mee moet doen om het te laten slagen.
5. Wie niet mee kan of wil doen behoeft heropvoeding, straf, uitsluiting of kan de toekomst niet meemaken. De goeden zijn diegenen die de utopie nastreven, wie kritiek heeft staat in de weg van een betere toekomst.
6. In de beschrijving zijn de goeden ook altijd zuiver eerlijk en gezond, dit in tegenstelling tot de anderen.
7. De typisch menselijke onvoorspelbaarheid op het gebied van seksualiteit, liefde, arbeidsdeling en verdeling van talenten, wordt via een strikte organisatie opgelost, opdat het niet tussen nu en de geplande toekomst in kan komen te staan.
8. In een beschreven gerealiseerde utopie komen alleen die mensen voor waar je vóór of tegen kunt zijn: processen waarbij mensen veranderen van positie zoals ziekte, ouderdom en dood komen in de meeste utopieën niet aan de orde of zijn strikt te reguleren.

---

² (Verbrugge e.a. 2019, blz. 31)

³ <https://www.youtube.com/watch?v=8VSBGu7-1rU>

9. Omdat het verschil tussen de huidige als dystopisch beschreven situatie en de toekomst zo groot is, ontwikkelt een utopie zich nooit geleidelijk. Er is óf een frisse start op een onbewoonde plek nodig, óf -waar die niet gevonden kan worden- geweld en het schoonvegen van de werkvloer is de enige mogelijkheid om de utopie te stichten.
10. Achterhuis laat zien dat dit idee van geweld ook te vinden was bij Sartre en de Beauvoir en ook bij diverse linkse, feministische, marxistische groeperingen van de zestiger jaren in Nederland. Daar ligt één van de meest opvallende kenmerk van het utopische denken; goedbedoelende idealisten vinden zichzelf terug in organisaties die grof geweld en uitsluiting van andersdenkenden prediken. Iets waar deze mensen na ontmanteling van de utopische beweging zichzelf niet of nauwelijks in herkennen. Marcuse beschreef de noodzaak van een pedagogische dictatuur, De Beauvoir benoemde dat er in de nieuwe wereld die zij gingen stichten nu eenmaal geen plaats was voor bepaalde mensen. Met deze ideeën ging een hele generatie wereldverbeteraars optimistisch in zee, zonder zichzelf als (potentieel) gewelddadig te ervaren⁴.

In de kritiek op de vrije markt gaat het dus ook niet om links tegen rechts. Het gevaar is juist dat de ene utopie opgevolgd wordt door de andere utopie. Elke nieuwe utopie sluit alleen maar andere groepen uit, het geweld en de uitsluiting blijven. Juist in een tijd dat de kritiek op de vrije markt aanzwelt is het zaak om te reflecteren op deze aantrekkelijkheid van de utopie en de moeite die het kost om wanneer er een nieuwe utopie opkomt juist daar kritiek op te leveren. Het is wat Achterhuis in zijn artikel *De Utopie voorbij?* 'een zoektocht naar de logica van de Utopie' noemt.

2 Hoe ziet de utopie van Rand eruit?

Rand zelf beschrijft haar theoretische concept van het objectivisme in twee romans waarin ze haar ervaring als scriptschrijfster van Hollywood gestand doet. Ze beschrijft meeslepend het verhaal van mensen die tegen de verdrukking in zichzelf willen neerzetten en hun talenten willen vormgeven. Haar hoofdpersonen vechten tegen de norm van gelijkheid, voorzichtigheid en aanpassing aan iedereen. Ze hebben last van de norm van altruïsme en de dubbele moraal van mensen die doen alsof ze belangrijk zijn, maar in werkelijkheid niets toevoegen aan de wereld. Deze krachtige mooie mensen zouden kunnen en moeten opstijgen tot een buitensporig hoog niveau, ware het niet dat de hele samenleving als een soort ballast aan hen hangt en alle energie aan hen onttrekt, ondertussen kritiek leverend op hun onaangepast gedrag.

In de *Fountainhead* gaat het om een creatieve eenling. Dat boek is wel idealistisch en er ontbreken realistische kanttekeningen, maar het is geen utopie. Het is vooral een oproep om jezelf trouw te blijven tegen alle maatschappelijke druk in. In *Atlas Shrugged* echter is iets heel anders aan de hand; hier wordt de wereld die toch al in verval is opgeofferd aan een toekomstig ideaal. John Galt en de zijnen hebben zich teruggetrokken in de woestijn met medeneming van hun ontdekkingen, talenten en vermogens. Straks, als alles in het honderd is gelopen, zal de wereld de macht geven aan deze atlanten waarvan men eindelijk van weet dat zij de wereld dragen, zo beschrijft Rand. Hier is sprake van een utopie. Er is een radicale breuk met het verleden, iedereen moet mee of weg, compromissen met het oude zijn niet mogelijk en het systeem gaat over alle aspecten van het toekomstige leven. Werk, cultuur, gezondheid en seksualiteit, worden allemaal georganiseerd op een natuurlijke, rationele manier. In het geval van Rand wil dat zeggen door rationaliteit en egoïsme, uitgedrukt in door geld geregelde uitwisselingen tussen vrije mensen.

---

⁴ https://www.dbnl.org/tekst/_gid001199601_01/_gid001199601_01_0017.php

Rands ideeën hebben door Greenspan en Friedman en *The Chicago boys* grote invloed gehad in de reële wereld van met name (Zuid) Amerika. Maar ook in Europa zijn soortgelijke idealen aan de hand van denkers als Hayek en Mises en hun neoliberalisme uitgevoerd. De politiek van Reagan en Thatcher leunde zwaar op het neoliberale vrije markt denken en was rechtstreeks verbonden aan Rand. Ook het afschudden van ideologische veren⁵ in Europa gebeurde in het kielzog van een wende naar de vrije markt en haar zogenaamde rationele en objectieve benadering.

3 Welke aannames heeft de vrije markt utopie?

Rand en het neoliberalisme van Hayek e.a. delen een aantal aannames. Dat is niet toevallig, omdat deze aannames aansluiten bij mensenbeelden die in de periode van de Verlichting onze westerse samenleving vorm hebben aangenomen. Daarmee is er ook sprake van wat Foucault een discours noemt. Dat wil zeggen dat deze mensbeelden de samenleving, de instituties en de ruimtelijke inrichting hebben vormgegeven waar wij vandaag de dag in leven. In die zin is een dergelijke breed gedragen set van ideeën dus niet zomaar te veranderen; ze zijn letterlijk gestold in de vorm van de wereld zoals wij die nu kennen. We krijgen er het beste zicht op, wanneer we kijken naar de eerste filosofen die deze ideeën als nieuwe gedachten tegenover de werkelijkheid waarin zij leven plaatsen. Dat wil niet zeggen dat zij deze veranderingen in gang zetten, ze schrijven op wat ze aan kiemen zien in hun tijd en bevorderen daarmee het invoeren van deze ideeën, doordat ze taal aanleveren om erover na te denken.

Locke

Locke beschrijft het idee dat mensen vrije wezens zijn, in bezit van hun lichaam. Daarna stelt hij dat daarmee ook het bezit van dat wat hun lichaam verwerft, door onderwerping van de natuur, tot eigendom. Iedereen is een onbeschreven blad en daarmee in potentie gelijk. We kunnen dus zien wie er iets van gemaakt heeft in het onderwerpen van de natuur. Dat dit als effect had dat arbeiders, vrouwen en inheemse volkeren werden uitgesloten van bezit was een strikt logisch, maar niet onverwacht of ongewenst gevolg in die tijd.

Smith

Adam Smith beschrijft hoe de westerse wereld, van mensen die ondertussen meer aan elkaar gelijk werden en met elkaar concurreerden, in orde kwam door een onzichtbare hand die zorgdroeg voor de onderlinge afstemming van het egoïsme dat nu eenmaal op de markt een rol speelde. Wat vaak vergeten wordt is dat Smith niet uitgaat van een wereld die alleen uit markt bestaat en juist hij besteedt veel aandacht aan cultuur en wetenschap. Hij verwacht, als een voorloper van Maslow, dat mensen aandacht zullen krijgen voor wetenschap en cultuur als eenmaal aan hun meest basale behoeften is voldaan door de markt.

Verlichtingsfilosofen

Eén van de elementen die vaak vergeten wordt, is het idee van de Verlichting. De Verlichting heeft met name op het continent vorm gekregen in een bestaande samenleving met grote ongelijkheid. Dus toen de roep om vrijheid, gelijkheid en broederschap ontstond, moesten mensen worden opgevoed om mee te kunnen doen aan die meer egalitaire structuur. Dus werden scholing, verheffing en heropvoeding ingezet om mensen in staat te stellen, om aan de samenleving en met name aan de politiek, mee te doen. In de praktijk liep dat uit op iets dat Foucault disciplineren noemt. Dat wil zeggen dat mensen een geproduceerd subject worden, waarbij invoegen nodig is, alvorens vrijheid te kunnen genieten. Dat doen we met kinderen en volwassenen tot op dit moment. Ik wil hier niet ingaan op de zegeningen van de Verlichting, terwijl ik die wel zie. Hier gaat het om,

---

⁵ Uitspraak van Wim Kok in 1995 dat de Dikke van Dale haalde, omdat het niet alleen binnen de PVDA speelde.

wat ik noem, de achterkant van de Verlichting; dáár waar de afhechtdraden zichtbaar worden. Een probleem dat hier zijn oorsprong vindt is het idee dat mensen, zolang ze nog niet rationeel en onderlegd genoeg zijn, voor hun eigen bestwil buiten het zelfbestuur over hun eigen situatie worden gehouden. Het achterliggende idee gaat kortom als volgt; ‘Wanneer je ook verlicht bent zul je zien dat je dit ook had gewild, maar nu snap je dat nog niet en dus moeten we je dwingen.’ Dit opschorten van vrijheid speelt een grote rol in de utopieën van de modern tijd. Van de communistische voorhoede tot de mensen die geloven in de vrije markt utopie, is er sprake van het uitsluiten van kritiek, onder het mom dat de tegenstanders (nog) niet genoeg inzicht hebben. Wanneer zij zover zijn zullen ze begrijpen waarom de stappen die gezet worden in de richting van de utopie de enige mogelijke rationele stappen zijn. Dat maakt het geven van kritiek op een utopie zo moeilijk. Er zijn slechts twee reacties op kritiek op de utopie mogelijk; óf de kritiek wordt weggezet als afkomstig van kwaadwillende tegenstanders, die moeten worden uitgesloten omdat ze de komst van het goede in de weg staan, óf de kritiek wordt gezien als komend van mensen die het goed bedoelen, maar niet capabel zijn om mee te beslissen. In beide gevallen heeft de kritiek geen invloed op de utopie zelf.

De vrije markt heeft dus een mensbeeld waarbij ten eerste autonome vrije mensen door arbeid recht krijgen op bezit, en impliciet wordt vastgesteld dat mensen die geen bezit verwerven dat aan hun eigen gebrek aan rationaliteit of inspanning te wijten hebben. Bij een gebrek aan inspanning zal er gestraft worden en heropgevoed, opdat iedereen zich zal gaan inzetten. Dat gebeurt op twee momenten in de geschiedenis op heel verschillende gronden; Ten eerste in de industriële revolutie. Daar heeft de economie iedereen nodig en arbeidsethos wordt aangebracht ten behoeve van de groei van de economie.⁶ Het gebeurt ook in de sociaaldemocratie, met name na de twee wereldoorlogen, omdat arbeid dan wordt gezien als de manier om een waardige deelnemer aan de maatschappij te kunnen worden. In dat laatste geval is straf en heropvoeding het sluitstuk van de verheffing van het volk die in de Verlichting werd ingezet.

Daarnaast is er vanuit de verlichting het mensbeeld dat iedereen in staat is tot rationele keuzes. Die rationaliteit zal de wereld verbeteren via een vrije markt, waarop iedereen producten kan aanbieden en de beste aanbieder zal groeien. Vervolgens is er sinds Smith het idee dat waar iedereen zijn eigen belang nastreeft, alle mensen op termijn meer welvaart zullen ervaren: ten eerste door een *trickle down* effect, maar ook omdat door echte meritocratie meer ideeën tot snellere technologische innovaties zullen leiden. Ten slotte is er de typische op Verlichting georiënteerde aanname dat wanneer mensen meer economische groei doormaken, ze automatisch ook voor meer cultuur en een hoger beschavingsniveau zullen kiezen. Dit wordt sinds denkers als Smith en Kant ook als een vanzelfsprekend gevolg van de vrije markt veronderstelt.

Het idee dat wanneer we te maken hebben met geld en rijkdom, we dan ook automatisch te maken hebben met een waardevrije objectieve theorie, heeft de opkomst van de vrije markt zeker bevorderd. Het gaat zoals bij veel, maar niet alle, utopieën om een toekomst die aansluit bij hoe de wereld werkt en hoe mensen nu eenmaal in elkaar zitten. Zoals Rand zelf zegt dat je het anders zou willen maakt het nog niet zo, want *facts are facts*.⁷ Daarmee lijkt het wereldbeeld van Rand waardevrij.

4 Wat werd er gefalsifieerd in de reëel bestaande vrije markten?

Laat ik beginnen met voorop te stellen dat een werkelijk vrije markt nooit heeft plaats gevonden. Iemand als Rand zal dus ook kunnen beweren dat alles wat niet is uitgekomen aan verwachtingen het

---

⁶ Foucault schrijft hierover als hij het heeft over het Hospital in Discipline toezicht en straf

⁷ Rand in <https://www.youtube.com/watch?v=8VSBGu7-1rU>

gevolg is van een gebrek aan vrije markt. Eenzelfde argument geldt ook voor mensen die vasthouden aan een goede uitkomst wanneer het communisme goed zou worden uitgevoerd. Maar de gangbare opvattingen zijn ondertussen dat er in de aannames van al deze utopieën een aantal fouten zitten die een goede uitkomst onmogelijk maken.

De falsificatie bestaat uit twee lijnen;

1. De aannames over wie wij mensen zijn kloppen niet, dus er zijn verkeerde mensbeelden gehanteerd.
2. De context veranderde zodanig dat de vooronderstellingen niet (meer) kloppen

1-Niet kloppende mensbeelden

Mensen zijn geen autonome individuen die pas van samenwerking afhankelijk worden nadat ze daartoe eerst contracten hebben gesloten omdat ze rationeel besloten hebben dat dat contract voordelig voor hemzelf is. De basale relaties die het mensen mogelijk maken om te overleven zitten in een pre reflectief vermogen tot samenwerking. Ten eerste begint ons bestaan met een levensvoorwaardelijke afstemming van ouders en kinderen op elkaar. Ten tweede beginnen ook complexe samenwerkingsverbanden, zoals werkrelaties, met een biologische potentie om de anderen te begrijpen en aan te voelen. Rationaliteit is in dit soort relaties vaak het sluitstuk. Omdat samenwerking de basis is, wordt het ook onmogelijk om precies uit te rekenen wat de bijdrage van eenieder is, iets wat nodig zou zijn als we alles moeten omrekenen naar geld, zoals in het verhaal van Rand.

Mensen zijn ook niet zo rationeel in hun keuzes als Rand en de vrije markt veronderstellen. We maken vaak irrationele keuzes en zijn ook juist door de markt irrationeel te sturen. Dat dit niet alleen een gevolg is van de moderne media kunnen we aflezen aan de tulpenmanie van 1634-1637. Recent onderzoek laat daarnaast zien dat onbewuste keuzes op termijn betere beslissingen blijken dan rationele calculerende keuzes⁸.

Daarnaast is de markt niet transparant, dus ook waar we wel rationeel willen kiezen is een rationele afweging niet mogelijk.

En tenslotte laat Achterhuis, aan de hand van Tonkens en Mol, zien dat er in ons leven veel gebieden zijn, zoals de zorg, waar markttermen als doelgroep of productkeuze geen, of een ondergeschikte rol spelen. We zijn op die terreinen deelnemers tegen wil en dank en vinden de relatie vaak veel doorslaggevend voor onze keuzes dan meer objectieve zaken.

Daarnaast doet Rand wel alsof het haar alleen om objectieve feiten gaat, maar er zijn wel degelijk morele oordelen aan de orde. Ze beschrijft dat ze sommige gevoelens, die wel degelijk spelen ook bij haar hoofdpersonen, ziet als tekortkomingen. Dat betekent dat ze wel degelijk morele keuzes maakt, maar zich daar niet voor hoeft te verantwoorden. Zij beschrijft immers de objectieve werkelijkheid.

2 De veranderende context

Juist wegens het succes van min of meer verbonden projecten als de Verlichting, de vrije markt en de democratie zijn er binnen Europa en Amerika grote maatschappelijke veranderingen tot stand gekomen⁹. De door Lock beschreven relatie tussen het werk van ons lichaam en het verkrijgen van

---

⁸ Dijksterhuis toont dit aan met divers wetenschappelijk onderzoek in *Het slimme onbewuste*.

⁹ In het college is ook aan de orde gekomen dat we in zeker zin in ontwikkelingslanden met eenzelfde situatie te maken hebben als in Europa aan de hand was in de tijd van de opkomst van de vrije markt. Hoe deze landen

bezit bestaat niet (meer) in een samenleving waarin werk niet meer de belangrijkste bron van bezit is. Bezit komt voort uit investering, meerwaarde van werk van derden en erfenissen. Piketty laat zien dat werken nooit (meer) een kapitaal oplevert dat kan concurreren met geld dat geld oplevert.

Daarnaast is het meritocratisch principe en het ontstaan van innovaties niet overleefd in de zich ontwikkelende vrije markt. Waar we terugkijkend kunnen zien dat menselijke potentie beter benut werd, onderwijs gelijkheid bevorderde en hard werken loonde loopt dat verwachte effect van de vrije markt terug. Natuurlijk doen mensen slimme vindingen en bouwen ze bedrijven op, maar in werkelijkheid kan een idee alleen echt groot worden als een grote investeerder iets in de ontdekking ziet en het koopt. Dat het daarmee ook juist kan verdwijnen uit de samenleving omdat het concurreert met een ander product van die grote investeerder, was door mensen als Smith niet te voorzien. En zelfs als het ingezet wordt dan mag alleen dat bedrijf het benutten. Patenten en octrooien, ooit bedoeld als een bevordering van het meritocratische en innovatieve karakter van de vrije markt, staan in die rol nu onder druk.

De verwachte rationaliteit is wakker gemaakt, maar de vrijemarktprincipes hebben ook tot gevolg gehad dat andere waarden, die niet op de wijze van het tellen, meten en wegen uitgedrukt konden worden, onder druk kwamen te staan. Dat er in een objectief genoemde utopie ook altijd morele ideeën een rol spelen bleef buiten zicht, waardoor die moraliteit ook niet te kritiseren was. Juist wanneer wij het, mede door de vrije markt, beter krijgen ontstaat er reflectie en dus kritiek. De vrije markt utopie die zichzelf als objectief ziet heeft echter geen plaats voor morele kritiek.

Eén element waar geen enkele vrijemarkt ideoloog rekening mee heeft gehouden is de natuur. Die kwam in het model alleen voor als iets wat onderworpen moest worden. Dat zien expliciet bij Locke; onderwerp de natuur en dat wat je aan haar onttrekt is jouw bezit is zijn credo. Maar ook voor andere denkers is de aarde, als bron voor het menselijke bestaan, geen onderwerp van reflectie. In de veranderende context van vandaag is dat een onhoudbare lacune in de theorie en we zien dan ook dat nieuwe denkers over de economie daar antwoord op proberen te geven. Dan wel binnen het vrije markt geloof waarbij ook water en lucht een goed van waarde worden wat op de markt verschijnt, of als kritiek op het vrijemarkt model. In de pogingen tot dusverre zien we dat het aan de markt overlaten van klimaatdoelen geen snelle oplossing biedt. Dat lijkt ook voor de hand liggend omdat het amorele rendement vaak minder klimaatvriendelijke oplossingen vereist dan wenselijk is voor adequaat natuurbehoud.

7

5 Het probleem van de kritiek en de alternatieven

Achterhuis zegt zelf in zijn laatste werk dat er wel kleine utopieën nodig zijn. Wat hij daarmee aanduidt, is dat er een perspectief moet zijn waarnaar gestreefd kan worden. Belangrijk hierbij is echter dat we een verschil moeten aanbrengen tussen een ideaal en een utopie (hoe klein ook) Een ideaal zou ik willen beschrijven als een proces gericht streven. Een ideaal ligt dan tussen de hyperwaarde van Taylor en de eerwereld met een erecode van Appiah in.

---

zich zullen ontwikkelen is niet geringe mate afhankelijk van de mate waarin we in Europa en Amerika reflecteren op de vrije markt van vandaag de dag. Om recht te doen aan de ontwikkelingen dáár, de overeenkomst en verschillen ook tussen de verschillende landen onderling voert hier veel te ver. Dus beperk ik mij hier tot onze situatie in Nederland en daarmee verbonden in Europa.

Wat is een hyperwaarde?

Taylor schrijft;

“Zelfs degenen onder ons die zich niet zo doelbewust verbonden hebben, erkennen hogere waarden. Dat wil zeggen: we erkennen kwalitatieve contrasten van de tweede orde die hogere waarden definiëren, en op basis daarvan maken we onderscheid tussen andere waarden, kennen we ze verschillend gewicht of belang toe en bepalen we of en wanneer we ernaar willen leven. Laat ik dergelijke waarden van hogere orde 'hyperwaarden' noemen, dat wil zeggen: waarden die niet alleen onvergelijkbaar belangrijker zijn dan andere, maar ook het standpunt bepalen van waaruit deze moeten worden gewogen en beoordeeld en van waaruit we erover beslissen.”¹⁰

Daarmee is ideologie in de vorm van een hyperwaarde een narratief. Dat bestaat enerzijds uit de erkenning dat we het één beter vinden dan het ander, maar daarnaast is er de erkenning dat dit geen objectieve waarde is. Immers wat goed is, of beter, moeten we steeds opnieuw woorden geven. Staand in het nu, kijken mensen, met de kennis en ervaringen uit het verleden, naar een wenselijke toekomst. Een werkend narratief neemt de kennis en ervaringen uit het verleden mee, maar ook de ideeën over een wenselijke toekomst. Iets wat we vandaag vaak aangeduid zien worden als 'een stip op de horizon'. Omdat het hier niet gaat om objectieve doelen moeten mensen niet alleen op de middelen en hun effecten reflecteren, maar ook het doel moet steeds opnieuw kritisch onderzocht worden. Dit hele proces is onzeker, instabiel en niet zo slagvaardig en effectief als het instrumenteel handelen en het vraagt daardoor nogal wat van alle deelnemers.

8

Wat is een eerwereld met een erecode?

Appiah introduceerde in begin deze eeuw het begrip eerwereld in de filosofie en dat is denk ik ook een verhelderende term om duidelijk maken waarom kritiek op de vrije markt zo lastig is. Appiah schrijft over de eerwereld dat ze worden gevormd door erecodes;

“Een erecode vereist specifiek gedrag van mensen met een bepaalde identiteit: heb je een andere identiteit, dan zijn heel vaak ook de eisen anders. Codes stellen bijvoorbeeld aan mannen vaak andere eisen dan aan vrouwen. Maar mensen die een gemeenschappelijke code respecteren, behoren tot een gemeenschappelijke eerwereld, of ze nu wel of niet een identiteit gemeen hebben. Ze hebben gemeen dat ze de eisen erkennen die de code aan hen stelt op grond van hun identiteit en verwachten van anderen dat ze hetzelfde doen. (...)

Erecodes kunnen zowel erkenningsrespect als achting toekennen zonder dat met enige moraliteit rekening wordt gehouden.”¹¹

De vrije markt is dermate dominant dat we er allemaal min of meer deel van uitmaken. We zitten dus allemaal in die eerwereld die een verwantschap heeft met hoe eer verdeeld is in de utopie van Rand. De top van de eerwereld van de vrije markt zijn de Atlanten van Rand; degenen die bezit verwerven of verworven hebben op de vrije markt. Maar iedereen staat ergens in de rangorde van deze eerwereld. Dat maakt kritiek lastig van buitenaf. Wie uitstapt uit de vrije markt kan geen kritiek leveren, omdat zijn of haar positie niet eervol is. Kritiek lijkt dan al snel ressentiment.

---

¹⁰ Taylor blz.113

¹¹ Appiah blz. 191

Maar ook mensen die wel bovenaan in de eerwereld staan kunnen moeilijk kritiek leveren. Degenen die de eerwereld van de vrije markt hebben verlaten vinden hen oneervol en verdacht. Degenen die de eerwereld met hen delen zien hen als afvalligen. Daarbij moeten mensen die kritiek leveren taal gebruiken die ertoe doet in de eerwereld van de vrije markt, iets wat verklaart waarom cultuur- of natuurwaarde in dit debat middels een bedrag moet worden uitgedrukt. Waarden die er in deze eerwereld niet toe doen; medemenselijkheid, liefde, geestelijke groei, relaties zijn niet of nauwelijks uit te drukken, omdat de eerwereld geen taal heeft voor een minder of beter van deze categorieën. Willen we nieuwe idealen scheppen, dan moet men eer kunnen verwerven door die nieuwe waarden na te leven en eer verliezen als men dat niet doet. Hoe moeilijk dat is zien we met de actie 'helden van de zorg'; alleen applaus is niet genoeg.

Kritiek op de utopie, tijd voor een nieuwe utopie?

Een utopie heeft een model in de toekomst en dat model wordt opgevat als een objectief beste uitkomst. Dat wordt vaak gekoppeld aan de aanname dat de utopische stand van zaken zodanig aansluit bij de menselijke natuur dat daarmee alle ellende, dwang en geweld, die onderweg naar de utopie noodzakelijk bleek, als vanzelf zal verdwijnen. Ieder ingrijpen in de samenleving zal zichzelf kunnen verdedigen met een objectief en dus amoreel beroep op de efficiëntste weg om bij het objectief beste leven uit te komen. Dat we er nog niet zijn en dat het eerst erger wordt voor het beter wordt, geeft een utopie, anders dan een ideaal ruimte om zonder kritiek voort te kunnen gaan. Wie een vraag stelt staat immers buiten de waarheid van dit objectieve project. De aantrekkelijkheid van de zelfverzekerde waarheid van een dergelijke utopie trekt veel mensen over de streep. Dat je het nu nog niet goed hebt komt omdat de einddoelen van de utopie nog niet gehaald zijn. Denk aan de mensen die, levend uit de achterbak van hun auto, toch pal staan voor de vrije markt ideologie in Amerika. Ze zijn gewoon nog niet aan de beurt, maar alles lijkt hen beter dan de verkeerde weg inslaan, zoals die naar meer overheid.

Het discours van vandaag de dag is zo doordrenkt van vrije markt elementen dat een geheel nieuwe start soms de enige optie lijkt; alles moet anders! Het probleem is echter dat dan de verandering direct utopische trekjes krijgen. En dan is er hetzelfde probleem als met iedere utopie; het lijkt wel snel en effectief, maar het werkt alleen wanneer deze nieuwe ideologie met één klap kan worden ingevoerd. Aanpassing van het model aan de realiteit en de (veranderende) context is onmogelijk en iedereen moet goedschiks of kwaadschiks mee in de gewenste richting.

Daarbij is het ook belangrijk om op te merken dat het in de kritiek op de vrije markt niet vooral over goede of slechte mensen gaat. Bregman heeft gelijk; de meeste mensen deugen. Maar Arendt heeft ook gelijk; in de banaliteit van het kwaad kunnen mensen handelingen verrichten die, ze als ze erover na zouden denken, als slecht zouden beoordelen. Er is ook binnen de vrije markt sprake van de compartimenten van vernietiging waar de Swaan over schrijft. Of zoals de bankier in het interview met Luyendijk zegt; "als ik mijn pak aan heb ben ik iemand die binnen de wet mensen bedriegt, maar zonder dat pak, bij de barbecue, ben ik een nette man." Deze bankmedewerker had erover nagedacht en was gestopt met zijn werk.¹²

Broederschappen van nostalgie-utopisten

In de kritiek op de huidige vrije markt zien we ook een groep die als betere weg naar het verleden kijkt. Nostalgie utopisten zou ik ze willen noemen; verbanden of broederschappen van loyaliteit op basis van religie of een vermeende oorspronkelijke nationaliteit, moeten de ontspoorde vrije markt vervangen. Juist zaken die naar verwachting in de vrije markt als vanzelf gerealiseerd hadden moeten

---

¹² Zie <https://www.youtube.com/watch?v=HJaSFBK7ZOM>

worden staan hierbij centraal; vertrouwen, gemeenschapszin, relaties, eer, moraal en cultuur. Waarbij, zoals een utopie dat voorschrijft, één model voor allen geldt. De vrije markt zelf is deze concepten kwijtgeraakt, maar deze subgroepen hebben één model om deze waarden terug te brengen. Probleem is dat deze 'nostalgie utopisten' geen ruimte hebben voor alles en iedereen die op dit moment in de werkelijkheid is. Ze willen de tijd terugdraaien en dat is alleen mogelijk binnen een kleine kring van gelijkgezinden¹³ en buiten de werkelijke publieke ruimte.

Terug naar geweld als eerwereld

Er is momenteel een toename van geweld onder met name onder jongeren, ook in Nederland. Dat deze jongeren zichzelf en hun bende bewapenen met messen en ten strijde trekken tegen rivaliserende groepen, zou zijn oorsprong kunnen hebben in het besef dat hun eer nooit of te nimmer door de vrije markt bediend zal worden. Dat, zoals Piketty schrijft, steeds minder mensen met hard werken boven kunnen komen in de eerwereld van de markt wordt zichtbaar voor alle mensen. Dan zullen zij dus andere eerwerelden gaan vormen waarin zij wel eer kunnen verwerven. Dat is geen utopie tegenover die van de vrije markt, maar een terugval naar een wereld van eer door thymos en geweld, omdat de andere wegen afgesloten (lijken) te zijn. Het is een retrograde beweging die maatschappelijk gezien geen beter wereld op zal leveren, maar wel veel impact op andere nog te ontwikkelen toekomstperspectieven heeft.

Hoopvolle geleidelijke veranderingen

Dat er behalve nieuwe utopieën of een terugval naar andere oudere eerwerelden nieuwe sociale en economische perspectieven ontstaan is hoopvol. Langs de weg van de geleidelijke verandering kan er in een wereld, waarvan het discours is bepaald door vrijemarkt denken, verandering ontstaan.

Mensen zijn bezig om van onderaf de wereld te veranderen; van *tiny houses* tot consuminderen. Hoe verbazingwekkend anders dat is binnen een vrije markt discours lees je soms doordat er bij een artikel over een initiatief staat 'En het is gratis!' iets van waarde dat niets kost, wekt verbazing¹⁴.

In alternatieve economische concepten zoals de Donut economie van Raworth, of de kritiek van Piketty zien we nieuwe perspectieven. De dikte van het eerste boek van Piketty maakt duidelijk met hoeveel cijfermateriaal je dergelijke niet ingevoerde ideeën voor het voetlicht moet brengen om serieus genomen te worden in de kritiek op de vrije markt.

Er zijn bedrijven die de woestijn tot bloei willen laten komen door domweg te beginnen met bomen planten. Er zijn restaurants die uit afvalcontainers goed voedsel serveren. Er is zoveel meer. Er waait een wind van verandering en dat geeft ook aan dat we op een kantelmoment zitten. Maar de erecode maakt dat deze nieuwe ideeën zich moeten invechten in een code waarin de rangorde van belang en geloofwaardigheid wordt bepaald door succes op de vrije markt.

Er wordt veel over gespeculeerd, maar of de coronacrisis daarbij een bijdrage of een rem zal zijn, moet de toekomst gaan uitwijzen. De sterk gewijzigde omstandigheden brengen op zijn minst een aantal zaken aan het licht die nog niet eerder zo duidelijk waren. Om een paar voorbeelden te noemen;

- Wij blijken wel degelijk met ons gedrag direct iets te kunnen doen aan milieuproblemen; de lockdowns laten dat zien. Schone lucht blijkt snel haalbaar in steden waar dat al lang niet meer gezien was,

---

¹³ Het is interessant dat de steeds groter wordende nostalgiepartij FvD wegens interne conflicten deze week in het nieuws is. De nostalgie utopie verdraagt ook hier geen invoering in de dagelijkse politieke werkelijkheid.

¹⁴ <https://verenigggdo.nl/1-miljoen-gratis-bomen-en-struiken-uitdelen/>

- Er is meer mogelijk qua ondersteuning door de overheid dan gedacht en grote bedrijven blijken niet zo te drijven op eigen prestaties op de vrije markt als werd gedacht.
- De hyperwaarden veranderen doordat we merken wat we echt belangrijk vinden in ons bestaan en menselijke relaties en interacties zijn plots met stip gestegen in die rangorde.
- Last but not least; mensen die in de eerwereld van de vrije markt gesetteld waren ervaren aan den lijve dat toeval je positie kan veranderen en het dus niet zoals de utopie stelde een kwestie is van inspanning en rationaliteit. Dat verandert onze kijk op elkaar qua eer en eerwereld.

Objectief egoïstisch?

Het is alsof er momenteel ruimte ontstaat in een model dat ons tegen wil en dank in zijn greep had omdat het objectief en het enige alternatief was¹⁵. Dat maakt dat er weer taal gegeven kan worden aan zaken die niet op de markt thuishoren en dat de menselijke maat weer geïntroduceerd kan worden. In de wil tot verandering zou, zoals Foucault al schreef in de 70iger jaren¹⁶, het gegeven dat wij onszelf ten opzichte van alle anderen en de overheid zijn gaan zien als concurrenten in een markt van schaarste, ons nog wel eens het meest in de weg kunnen zitten. Concurrentie en eigenbelang zijn de bouwstenen van de utopie van Rand en het verandert onze omgang met elkaar als we elkaar voortdurend onder dat perspectief bezien. Het onderscheid dat Tocqueville aanbracht tussen korte termijn eigen belang en lange termijn eigenbelang zou kunnen helpen om te zien dat mensen wel degelijk bereid zijn om zonder nut of winst iets voor elkaar te doen. Dat is korte termijn altruïsme, maar op de lange termijn zit daar het eigenbelang in van het creëren van een wereld waarin je zou willen leven. Door beide egoïsme te noemen, zoals Rand doet, verliezen we het vermogen om onderscheid te maken. Het begrip Gutmensch¹⁷ laat zien dat de eerwereld van Rand bij ons leeft. Egoïsme wordt daarin als authentiek gezien en altruïsme als vals sentiment dat andere bedoelingen moet maskeren. Immers als egoïsme onze objectieve drijfveer is, kan het niet vermeden of bestreden worden. Wanneer we lange termijn egoïsme onderscheiden van korte termijn egoïsme, dan kan alle gedrag dat gaat over willen bijdragen aan een betere wereld serieus genomen worden en onderscheiden raken van korte termijn egoïsme, dat gaat over zelfverrijking en het uitputten van de gemeenschap, individuen en de aarde. Het is in die zin hoopvol dat veel jonge mensen de ontstane kritiek op deze vrije markt vergezeld laten gaan van een poging tot nieuwe eerwerelden, waarbij er aandacht is voor andere vormen van eer, dan succesvol korte termijn egoïstisch zijn.

“Er is een flank op Twitter die mij voor ‘deuger’ uitmaakt. Het is als een scheldwoord bedoeld, maar ik heb er eerlijk gezegd helemaal geen probleem mee. Ik wil ook deugen. Wat is daar mis mee?” zegt programmamaker en influencer Tim Hoffman in Trouw¹⁸

Waarmee ik overigens helemaal niet wil zeggen dat we eer via meritocratie en succes kwijt zouden moeten raken.

---

¹⁵ Thatcher in Monbiot

¹⁶ Biopolitiek

¹⁷ Angela Merkel die dat in 2015 over vluchtelingenopvang zei; “Wir schaffen das!” werd zo aangeduid.

¹⁸ Trouw 31 oktober 2020

Boeken

- Achterhuis, H. (2003). *Het Rijk van de Schaarste: van Hobbes tot Foucault (5e druk)*. Amsterdam: Ambo.
- Achterhuis, H. (2006). *Utopie*. Amsterdam: Ambo.
- Achterhuis, H. (2010). *De Utopie van de Vrije Markt*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Appiah, K. (. (2016). *Erecode*. Amsterdam: Boom.
- Arendt, H. (2006). *Eichmann in Jeruzalem: A report on the banality of evil (5e druk)*. New York: The Penguin Group.
- Blom, P. (2017). *Wat er op het spel staat (W.Jansen,vert.)*. Amsterdam: Bezige bij.
- Bos, R. t. (2017). *Dwalen in het antropoceen*. Nijmegen, Amsterdam: Boom.
- Bregman, R. (2014). *Gratis Geld voor Iedereen: En nog vijf ideeën die de wereld kunnen veranderen*. Amsterdam: De Correspondent.
- Bregman, R. (2019). *De meeste mensen deugen*. Amsterdam: De Correspondent.
- Dijksterhuis, A. (2009). *Het Slimme Onbewuste: Denken met gevoel (23e druk)*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Fink, H. (1985). *Social Philosophy*. London/New York: Methuen.
- Foucault. (2004). *De geboorte van de biopolitiek, Colleges aan het College de France 1979 vert. Jeanne Holierhoek*. Amsterdam : Boom.
- Foucault, M. (1989). *Discipline, Toezicht en Straf: De geboorte van de gevangenis (vertalerscollectief)*. Groningen: Historische Uitgeverij Groningen.
- Frankopan, P. (. (2016). *De zijderoutes:Een nieuwe wereldgeschiedenis*. houten Antwerpen: Unieboek|Spectrum.
- Harari, Y. (2017). *Homo Deus, Een kleine geschiedenis van de toekomst (I.Pieters vert.)*. Amsterdam: Thomas Rap.
- Klein, N. (2017). *Nee is niet genoeg, vert. Jan Willem Reitsma en Pon Ruiter*. Amsterdam: De Geus.
- Kruiter, A. (2010). *Mild Despotisme: De hedendaagse democratie en verzorgingsstaat door de ogen van Alexis de Tocqville*. Amsterdam: Van Genneep.
- Kruiter, A. B. (2011). *In Ons Belang: Pleidooi voor publieke waarden*. Amsterdam: Van Genneep.
- Monbiot, G. (2018). *Uit de puinhopen:een nieuwe politiek in een tijd van crisis (R.van Kappel vert.)*. Rotterdam: Lemniscaat.
- PikettyThomas en Arthur Goldhammer. (2017). *Capital in the Twenty-First Century*. Harvard University Press.

- Rand, A. (1991 (oorspronkelijke uitgave 1957)). *Atlas in staking vert. Leonard Peikoff*. Krommenie: Boekenmaker.nl.
- Rand, A. (2006 oorspronkelijk 1943). *De Eeuwige bron, vert. Jan van Rheenen*. Amsterdam: Luitingh-Sijthoff.
- Swaan, A. d. (2014). *Compartimenten van Vernietiging: Over genocidale regimes en hun daders (G. Wallinga, & A. d. Swaan, Vert.)*. Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker.
- Taylor, C. (2007). *Bronnen van het Zelf: De ontstaansgeschiedenis van de moderne identiteit (M. Stoltenkamp, Vert.)*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Taylor, C. (2007). *De Malaise van de Moderniteit (M. v.d. Marel, Vert.) (14e druk)*. Kampen/Kapellen: Ten Have/Pelckmans.
- Tocqueville, A. (2012). *Over Democratie in Amerika (H. Daalder, & A. Kinneging, Vert.) (3e druk)*. Amsterdam: Lemniscaat.
- Verbrugge Ad, B. e. (2018). *Het goede leven en de vrije markt*. Lemniscaat.
- Verplaetse, J. (2008). *Het Morele Instinct: Over de natuurlijke oorsprong van onze moraal*. Amsterdam: Uitgeverij Nieuwezijds.

Alle linkjes van video's of artikelen gebruikt tijdens deze college staan op www.maieutiek.nl.